

FILOZÓFIA – TUDOMÁNYOK – GONDOLKODÁS

Eszmecsere írásos hozzászólásokkal

KISS LÁSZLÓ

Kiss László: „kazánfűtő-filozófus” – kiss194701@freemail.hu

Résztvevők:

Balogh András történész

Boros János filozófus

Kiss Endre filozófus

Kiss Lajos András filozófus

Sayfo Omar iszlámszakértő, politológus

Trautmann László közgazdász

Vass Csaba szociológus

Az eszmecsere szervezője: **Kiss László** „kazánfűtő – filozófus”

Az eszmecsere időpontja: 2020. december – 2021. február

Mottó

Frank Tibor: A humán tudományok értéke az iránytű szerepe a világban.¹

VITAINDÍTÓ TÉMAVÁZLAT² AZ ESZMECSERÉHEZ

DR. EMMER KORNÉL elnöki megnyitó beszédéből (A Magyar Filozófiai Társaság megalakulásán)

Kérdés: Budapest, 1901. november 24.: „A tudomány hatalom – mondotta már Bacon –, de nem adja meg neki azt a hatalmat az ismeretek enciklopedikus felhalmozása, hanem csak az a képesség, hogy azokat az ismereteket rendszeresen összefoglalni, összefüggésükben átérteni, egymásra vonatkoztatni és az életre alkalmazni tudjuk. S mert erre a filozófia tanít bennünket, elhatároztuk, hogy ezt az eddigénél nagyobb mérvben, társulásunk útján, művelni, terjeszteni, kedvelté és népszerűvé tenni fogjuk.”³

Így nézett ki tehát a filozófia (magyar szemmel), amikor még a tudományok tudománya, a szellemi élet főfelügyelője volt. És vajon mi a helyzet ma a filozófiával? Kedvelt és népszerű lett?

MÁTRAI LÁSZLÓ (filozófus, 1947): az emberi természetről szóló könyv a pszichológia nyelvén van megírva.⁴

Friedrich Nietzsche: „a pszichológia immár ismét az út az alapproblémákhoz”⁵

Kérdés: Mit jelenthet mindez a filozófia és szellemi társai számára?

¹ Érték és értékteremtés a humán tudományokban – előadás az Akadémián. Magyar Tudomány 2015. február.

² Kiss Endrével összeállítva.

³ Sz. n. (1901): A Magyar Filozófiai Társaság közleményei. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság, 11.

⁴ Mátrai László (1977): A kultúra történetisége. Budapest: Gondolat Kiadó, 39.

⁵ Friedrich Nietzsche (é. n.): Jón, rosszon túl. Budapest: Világirodalmi Könyvkiadó Vállalat, 41.

STEIGER KORNÉL: „Azt a tényt, hogy a filozófia elveszítette a tudományok tudományának előkelő pozícióját, úgy értékelem, hogy a szaktudományok nem kérnek a filozófiából. Ezt tudomásul kell vennünk.”⁶

HELLER ÁGNES: „A modern filozófia bajban van. Abban a világban kellene gondolkodásunk számára az alaptáplálékot beszerezni, amiben élünk.”⁷

BOROS JÁNOS: Korunkban „a filozófia izgalmasabb, mint valaha, hiszen soha nem látott kihívások és felelősségvállalások előtt áll”⁸.

KISS ENDRE: „...a globalizáció és a jövőkutatás viszonyának igényes elemzéséhez elengedhetetlen a modernség és a globalizáció viszonyának állandó újrágondolása.”⁹

Kérdés: Mármost ezek alapján a filozófia ma vajon válságban van – vagy csak keresi magának a jelenkori feladatokat? – És ha valóban feladatkeresésről van szó, akkor bevonhatóak-e ebbe a szellemi társak? Vagy lehet ezt végezni nélkülük is?

ROSTOVÁNYI ZSOLT: „Az emberiség különböző civilizációkból és kultúrákból áll, amelyek értékrendjében egyáltalán nem ugyanazt jelenti a fejlődés, haladás fogalma. Az egyes civilizációk a saját értékrendjük szemüvegén át ugyanazokat a dolgokat is más és más megvilágításban láthatják.”¹⁰

*Kérdés (Rostoványi Zsolt):*¹¹: „... a fejlődés, haladás értelmezéséhez szükségszerű a filozófia eredményeinek felhasználása. De ad-e egyértelmű támpontot a mai filozófia?”

KISS ENDRE: „A globalizáció jelenségvilága... egyáltalán nem illeszthető bele maradéktalanul a hagyományos demokrácia-elmélet, a tradicionális bürokrácia-elmélet vagy éppen a hagyományos szociális kérdésfeltevések heurisztikus terébe.”¹²

Kérdés: Nos, úgy tűnik, hogy igény van a filozófia szellemi vezető szerepére. Ám a filozófiának hogyan lehet elérnie, hogy újra a tudományok tudománya, a szellemi rend főfelügyelője legyen a mai civilizációs különbségek mellett?

NYÍRI KRISTÓF szerint a kultúra különböző területei időről időre diszharmóniába kerülnek egymással. A filozófia pedig a kultúra fogalmi ellentmondásaira érzékenyen reagál, ily módon azok között közvetíteni képes.¹³

Kérdés: Mi a véleményük erről?

Kérdés: Hogyan látják a filozófiával való mai kapcsolatukat a szellemi társak a pszichológiától a közgazdaságtanig? – És mit várnának el a filozófiától?

Következzen néhány gondolat a társadalmi kérdések kapcsán:

FEHÉR MÁRTA: „Úgy gondolom, korunk egyik nagyon fontos problémája az, hogy politikai eszközökkel és intézményekkel akarunk védekezni gazdasági kényszerek ellen. ... A kérdésnek nem szakembereként úgy látom: most az emberiségnek fel kellene találnia a gazdasági kényszerekkel szembeni védekezés megfelelő társadalmi intézményeit és mechanizmusait.”¹⁴

⁶ Steiger Kornél egy Kiss Lászlóhoz írt leveléből (1997).

⁷ Ezredvégi beszélgetés Heller Ágnessel. Magyar Lettre Internationale, 1995. tél.

⁸ Sz. n. (1997): Szükség van-e a filozófiára? Jelenkor, október: 998.

⁹ Sz. n. (2007): Globalizáció és jövőkutatás. Magyar Tudomány, 1137.

¹⁰ Rostoványi Zsolt (1996): Posztmodern világrend? Külpolitika, 3–4: 29.

¹¹ Rostoványi Zsolt (1996): Posztmodern világrend? Külpolitika, 3–4: 17.

¹² Kiss Endre – Hundra Árpád (2006): A globális falutól a tudás társadalmáig. Budapest: Aranykönyv, 126.

¹³ Sz. n. (1996): Beszélgetés Nyíri Kristóffal a magyar filozófia helyzetéről. Társadalmi Szemle, 5: 17.

¹⁴ Kiss László (2003): Modernizáció, globalizáció és Magyarország. Kerekasztal-beszélgetés. Esély, 2: 105.

KOSÁRY DOMOKOS: „...nekünk (magyaroknak) fokozottabban kellene foglalkoznunk a társadalom problémáival. Egy konkrét példa: ha úgy látjuk, hogy a technika és a gazdaság olyan jó ígéreteket hordoz magában, mint amilyenekre itt utaltak többen, akkor nekünk többet kellene tudnunk az emberi társadalomról, az emberről magáról, belső berendezkedéséről és kezelhetőségéről, nevelési módszereiről.”¹⁵

KISS ENDRE: „A globalizáció árnyoldalai keresztülvágtatnak kétezer év civilizatorikus tabuin és értékein. ... A megrendítő erejű árnyoldalakra az emberi szabadság és az emancipáció új formáinak kidolgozásával kellene válaszolni.”¹⁶

Kérdés: Hogyan látják mindezt Önök?

Kérdés: Mi a véleményük a szegénység, így a magyarországi szegénység problémájáról?

A KÉRDÉSEKRE ADOTT VÁLASZOK

BALOGH ANDRÁS:

Gyorsjelentés a nemzetközi viszonyokról 2021 januárjában

Általános kép

A legtöbb nemzetközi elemző két eseménysort tekint meghatározónak a világban 2021 januárjában: az egyik az amerikai elnökválasztás egyelőre felmérhetetlen következményei, a másik a még le nem küzdött globális koronavírus-járvány hatásai.

Most ismét különleges korszakban élünk, legalábbis a résztvevők többsége szerint, és többen drámai következményekkel járó korszakváltást vélnek felfedezni. A ma szembevetendő jelenségek egy része korábban nem létezett, mint az általános válságra utaló megjegyzések mutatják: „kifulladt a globalizáció folyamata”, „a gazdasági és társadalmi különbségek tovább nőttek”, Európa az USA és több más térség „soha nem látott demográfiai változásokon megy keresztül”, „kiszámíthatatlan fejlemények várhatóak az Egyesült Államokban a Trump-korszak után”. Mindezek a nagy horderejű jelenségek bizonytalanná teszik a klímaválság és a Covid kezelését. Az általános bizonytalanságot növeli a nagyhatalmak labilitása. Ma még nem tudni, hogy az új amerikai adminisztráció mekkora időintervallumban képes konszolidálódni és modernizálni a választások után az Egyesült Államok politikai rendszerét. Szintén bizonytalan az orosz és kínai rendszerek jövője a jelenlegi elnökök majdani távozását követően.

A fent említett jelenségek körülményei között racionálisnak tűnne a nukleáris fegyverkezés növekedésének és a nukleáris fegyvereket célba juttató eszközök létszámnövekedésének megállítása, ez azonban nem következett be sem a hagyományos nukleáris hatalmak esetében, mint az USA, Oroszország, Kína, az Egyesült Királyság és Franciaország, sem pedig az új versenytársak ambíciói nem csökkentek, ahogyan ezt az észak-koreai és iráni fegyverkezés mutatja.

A nemzetközi békét és biztonságot fenyegető veszélyek roppant mértékben megnöttek. Az elmúlt hetek fejleményei arra utalnak, hogy sem az Egyesült Államok, sem Kína, sem Oroszország vezető köreiből nem tudatosodott a nemzetközi viszonyok kiegyensúlyozatlansága, de a közvélemény sem fordít túl nagy figyelmet a nemzetközi békét fenyegető új fejleményekre. Az egykor reményteljesnek tűnő békemozgalmak meggyengültek, és sokat veszítettek

¹⁵ Kiss László (2003): Modernizáció, globalizáció és Magyarország. Kerekasztal-beszélgetés. Esély, 2: 110.

¹⁶ Kiss László (2003): Modernizáció, globalizáció és Magyarország. Kerekasztal-beszélgetés. Esély, 2: 109.

politikai súlyukból. A fegyverkezési verseny újabb fordulatai, az új tömegpusztító fegyverek és fegyverrendszerek megjelenése egyes katonai és némely politikai körök kivételével nem váltanak ki átütő érdeklődést.

A nemzeti és nemzeti kisebbségi kérdések egyáltalán nem jutottak nyugvópontra, és új, intenzívebb formái jelentek meg a rasszizmusnak az Egyesült Államokban, a Közel-Keleten és másutt. Még Európa nyugati fele sem talált civilizáltabb megoldásokat, bár a katalóniai, skóciai, a belga fejlemények messze nem érik el brutalitásban a Közel-Keleten megismert folyamatokat. Részben nemzeti-nemzetiségi feszültségek és ellentétek ösztönzik az etiópiai, a szomáli, a nigeri, a közép-afrikai és egyéb konfliktusokat az afrikai földrészen. Az Iszlám Állam ugyan vereséget szenvedett, de az iszlám fundamentalizmusra hivatkozó szélsőséges mozgalmak és terrorcselekedetek nem szűntek meg, sőt Nyugat-Európa mai valóságának részévé váltak. A hivatalosan el nem ismert térségek közül többen saját államalakulatokat hoztak létre a Kaukázus-vidéken, Moldáviában és sok más területen.

A földkereség minden részében erőteljes harcok indultak meg a demokratikus értékek elfogadása és meggyökereztetése érdekében – mindeddig korlátozott sikerrel.

Az elmúlt néhány évben a helyi háborúk ismételten előtérbe kerültek. Tavaly a legsúlyosabb helyi háború a kaukázusi Nagorno-Karabakhban bontakozott ki, anélkül hogy a nagyhatalmak közvetlenül lépéseket tettek volna a béke megőrzése érdekében.

A megújuló Egyesült Államok

A választásokat követően az Egyesült Államok történelmének egyik legsúlyosabb válságát éli. A válságnak több összetevője van. Az amerikai társadalom és a politikai elit jobban megosztott, mint a polgárháború óta bármikor. Egyelőre kibékíthetetlennek tűnnek az ellentétek és az egyébként jelentékeny és tiszteletreméltó erőfeszítések mindeddig nem mutatnak eredményeket. A polgárháború óta nem voltak ennyire tudatosak és súlyosak az úgynevezett faji kérdések, a koronavírus-járvány a világ egyetlen jelentős országát sem sújtotta ilyen drámaian, mint az Egyesült Államokat. Az Egyesült Államok már évek óta szembetalálja magát egy ropant erős és ellenségesnek tűnő hatalommal, a Kínai Népköztársasággal.

Az azonnal elvégzett és korrektnek tűnő közvélemény-kutatások (CBS News Poll, 2021. január 24.) egy mélységesen megosztott, bizonytalan és pesszimista Amerika képét mutatják. A közvélemény szerint az amerikai demokrácia veszélyben van, ez a válaszadók 71%-ának véleménye. A következő négy évet a lakosság több mint 40%-a pesszimistán látja, a válaszadók 51%-a növekvő politikai erőszakra számít, és ez csak 18% szerint csökken. Az amerikai életformát a válaszadók 54%-a szerint nem a gazdasági nehézségek (20%), vagy a koronavírus (17%), hanem más amerikai veszélyeztetik (54%). A republikánus válaszadók több mint fele nem hisz a megbékélésben.

A most kormányra jutott régi-új csapat a Trump-korszakot olyan „kaotikus kormányzással” azonosítja, amely „megbízhatatlan partnerre” tette az országot, fontos nemzetközi megállapodásokat rúgott fel, mint a párizsi klímaegyezmény, az iráni nukleáris megállapodás, vagy a Transzpacífic Partnership. A viták tovább folynak arról, vajon ellopták-e a választásokat, és el kell-e indítani az új impeachmentet. A légkört minden amerikai számára érzékeltette az, hogy a 46. elnök beiktatása olyan körülmények között zajlott, amely inkább egy régi harmadik világbeli ország képét mutatta, mint a világ leggazdagabb és mindenki számára modellnek számító társadalmát.

Az ország új elnöke, Joe Biden 17 olyan rendelkezést írt alá, amelyek a Trump érával való teljes szakítást hivatottak demonstrálni. Nagy feszültségekhez fog vezetni az, hogy a tervek szerint 11 millió illegális bevándorló kaphat állampolgárságot, és radikális lépéseket tesznek a faji egyenlőtlenségek felszámolása irányába.

Sokatmondó a Washington Postnak a választások utáni kommentárja: „Abraham Lincoln 1861-es beiktatása után, egy hónappal a polgárháború kezdete előtt, az erőszaktól való félelem óriásivá növekedett... 25 ezer fős amerikai egységek – uniformisban, maszkban és jól felfegyverezve – Washingtonba mentek, nem azért, hogy az amerikai elnököt idegen betolakodóktól, hanem más amerikaiaktól védelmezzék”. 150 év óta először a leköszönő elnök nem volt jelen a beiktatási ceremónián.

Az amerikai bizonytalanságoknak valószínűleg belátható időn belül semmi sem vet véget: különös súllyal fognak jelentkezni a nagy technikai cégek gyöngítésére vagy kifejezetten a feldarabolásukra irányuló és az internet világának szabályozását célzó törekvések. Különösen figyelemre méltók az internet-tartalmak ellenőrzését célzó akciók, mindenekelőtt a híres 230-as cikkely visszavonásának komoly lehetősége. Az elnök elődjéhez hasonlóan, nem is titkolja a Facebook iránti ellenszenvét, kijelentve: „úgy gondolom Zuckerberg egy valós probléma” és ez a véleménye kapcsolatban áll a Big Tech vállalatok működésének szabályozására irányuló elképzeléseivel.

Az amerikai–kínai kapcsolatok

A BBC 2021. január 25-i számában összefoglalta az amerikai–kínai kapcsolatok alakulásának gazdasági vonatkozásait: „Ebben az évben Kína túlszárnyalta az Egyesült Államokat és első számú célpont lett az új külföldi közvetlen beruházások számára”. Az UNCTAD szerint Kína 2028-ban 163 milliárd dollár értékű beruházást valósít meg külföldi országokban, szemben az amerikai 134 milliárd dollárral. (Szükséges utalni arra, hogy az összes, vagyis nemcsak a legújabb beruházások tekintetében, az Egyesült Államok megőrzi vezető pozícióját).

Kína nemcsak a gazdaság növekedése terén előzi meg jelentősen az Egyesült Államokat, katonai képességei is gyorsabban növekszenek, és lényegesen hatékonyabban kezeli a koronavírus-járványt. Ma sokan utalnak arra, hogy Trumpnak a Kínával szemben táplált nyilvánvaló ellenérzései ellenére a kínai gazdasági és katonai befolyás globálisan jelentősen nőtt.

Pekingben látványos örömmel fogadták a Trump-adminisztráció vereségét. A Biden beiktatását követő percekben a kínai vezetés hivatalosan szankciókkal sújtotta Pompeo-t, Banont, Boltont, összesen 28 prominens személyt, köztük több volt minisztert, valamint családtagjait, és nem hajlandó velük semmilyen kapcsolat fenntartására. A kínai külügyminisztérium indoklása szerint az említett 28 személy „olyan cselekedeteket tervezett, támogatott és kivitelezett”, amelyek fölöttébb barátságtalanok és károsak voltak a kétoldalú kapcsolatokra. A kínaiak kifejezték reményüket, hogy Kína az új amerikai vezetéssel normalizálni kívánja államközi kapcsolatait, bár a Biden-team mindeddig nem mutatott semmiféle baráti gesztust a kínai vezetés irányába.

A ma egyértelműen érzékelhető előjelek szerint az Egyesült Államok Kínát nemcsak első számú ellenfelének, hanem ellenségének is tekinti minden területen: a gazdasági versenyben, a katonai rivalizálásban, a politikai és ideológiai konfrontációban. Nem kétséges, hogy a klaszikus hidegháború legvéstheresebb időszakát idéző, kiszámíthatatlan elemeket tartalmazó szembenállásra utaló jelek fogalmazódtak meg a két szuperhatalom részéről.

Az amerikai vezető szerep azonban az elkövetkező években számos területen megkérdőjelezhetetlen marad: az amerikaiak nemzetközi pozíciói behozhatatlanul erősek, megingathatatlan az amerikai pozíciók sokasága az európai kontinensen, Ausztráliában, Indiában, a Közel-Kelet nagy részén, és Kína közvetlen közelében, Délkelet-Ázsiában is. A kétségeket kifejező és kritikus hangok ellenére semmi nem veszélyezteti az USA különleges helyzetét Japánban, Dél-Koreában, Izraelben, Szaúd-Arábiában és az Öböl menti országokban.

Oroszország

Az oroszok ma már lényegesen gyengébb partnerei az Egyesült Államoknak, mint az egykori Szovjetunió volt, de az amerikaiak nem kívánnak elfeledkezni a hatalmas területű, óriási természeti és emberi erőforrásokkal rendelkező országról. Bár Oroszország növekedése lelassult, súlyos demográfiai problémákkal küzd, és többféle regionális feszültséggel találja magát szemben, de katonai és tudományos eredményei továbbra is számottevőek. Továbbra is sok tekintetben még mindig az oroszok az egyedüli kihívói az amerikai katonai establishmentnek.

Új és sok tekintetben a jövőt kiszámíthatatlanná tevő jelenség Navalnij ismét megnövekedett befolyása és aktivitása. Ma még nem tudni, hogy a nyugati hatalmakkal jó viszonyt ápoló orosz ellenzék jelentős tényező lesz-e, mint ahogyan azt sem, hogy a kifejezetten nacionalista gyökerű Navalnij-csoport milyen erőkre támaszkodhat és milyen politikát folytat majd a világ és a szovjet utódállamok, főleg Ukrajna irányában.

Egyesült Királyság

Különleges erőforrásai, hatalmas emberi és katonai potenciálja ellenére jelenleg Európa leggyöngébb pontja az Egyesült Királyság. A Brexit az uniót rosszul érinti, de nem tragikusan, az Egyesült Királyságnak jelenlegi formájában a léte került veszélybe. A skót és az észak-ír függetlenség gondolata erősebb, mit valaha. A brit vezetők ma már nyíltan beszélnek az Egyesült Királyság lehetséges felbomlásáról. Gordon Brown felveti annak esélyét, hogy az Egyesült Királyság egy „failed state” lehet, hasonlóan egy sor nem európai országhoz és az egykori Szovjetunióhoz.

A Skót Nemzeti Párt 2014-es kudarca után újra népszavazást kezdeményez, hivatkozva arra, hogy az Angliától való elszakadás általános támogatást élvez. A skót szeparatista törekvések összekapcsolódnak azzal, hogy az újra függetlenné váló ország újra az EU tagja lenne. Észak-Írországban a szavazó polgárok több mint fele szintén el akar szakadni, 47%-uk független államot, 42%-uk az egységes, ugyancsak EU-tag Írország tagjaként képzi el a jövőt.

Japán erőteljesebben megfogalmazott nemzeti érdekei

2021. január végén az Asahi Shimbun egykori főszerkesztője a The Japan Timesnak adott interjújában Kelet-Ázsia önálló szerepvállalásáról beszél, és felsorolja azokat a tényeket, amelyek miatt Kelet-Ázsia sokkal sikeresebb, mint az Egyesült Államok vagy Nyugat-Európa. Ez új, és egyelőre szokatlan hang.

Japán üdvözlí az USA várható visszatérését a Trans-Pacific együttműködéshez. Japán nem kívánja a kínai vezető szerepet elismerni, hanem önállóságát az eddigieknél jobban hangsúlyozza, és fenn akarja tartani különleges és szoros együttműködését az Egyesült Államokkal.

Közel-Kelet és Észak-Afrika

Pontosan egy évtizede zajlottak az arab tavaszt jelző demokratikus és iszlám fundamentalista jelszavakkal fellépő közel-keleti és észak-afrikai tömegmozgalmak. Ezek a Közép- és Közel-Kelet, valamint Észak-Afrika még súlyosabb dezorganizálódásához és polarizálódásához ve-

zettek, és kevés hosszútávú pozitív eredményük mutatkozik. Több ország romokban hever, a gazdasági és politikai konszolidáció jelei marginálisak. A Közel-Kelet és Észak-Afrika több állama megszűnt létezni, jelentős kibontakozás sehol sem mutatkozik.

Figyelemre méltó jelenség azonban Izrael további stabilizálódása, katonai és tudományos potenciáljának növekedése, minden eddiginél nagyobb diplomáciai elismertsége.

Az Egyesült Államok hosszú idő óta megoldatlan és sok tekintetben kezelhetetlen problémahalmaznak tekinti a térséget. Washingtonnak döntenie kell arról, hogy milyen szerepet szán a megnövekedett súlyú és befolyású Törökországnak, folytatja-e a csapatkivonásokat Afganisztánból és Irakból, mennyire veszi tudomásul Szaúd-Arábia különleges helyzetét és lehetőségeit a világ gazdaságban és a világpolitikában.

Washingtonnak, csakúgy mint az elmúlt évtizedekben, nagyon ellentmondásosak és labilisak a térség egyes országaival és a térség egészével kialakított kapcsolata, és hosszútávú koncepció kialakítására kevés esélyt látunk.

Következtetések

Nem vitatható, hogy a világ első számú nagyhatalma, ha úgy tetszik, szuperhatalma az Egyesült Államok. Ugyanakkor az USA nem képes egyedül uralni az egész világot. Két fő riválisát, Kínát és Oroszországot nem tudja térdre kényszeríteni. Nőtt egy nukleáris konfliktus veszélye. A hagyományos konzervatív, liberális és szocialista-szociáldemokrata mozgalmak, pártok, ideológiák nem az erősödés, hanem a visszaszorulás jeleit mutatják. A társadalmi és politikai polarizáció minden fontos térségben, gazdag és szegény országban előrehaladt anélkül, hogy bárhol is akut forradalmi helyzet alakult volna ki. Csökkent a szélsőséges erők dinamizmusa, veszélyességüket növelheti viszont az egyik vagy másik nagyhatalommal való esetlegesen szoros kapcsolatuk.

BOROS JÁNOS:

Mindig filozófiát kell művelnünk – Ha nem kell, akkor is kell

Minden esetben filozófiát kell művelned – vélekedett Arisztotelész. Garai Zsolt szerint „Aphrodisias Alexandros, Arisztotelész Topikájához írt kommentárjában idéz Arisztotelész töredékesen fennmaradt *Protreptikosz* című fiatalkori, a filozofálásra buzdító művéből – és a filológusok hiteles szó szerinti idézetként kezelik.”¹⁷ Az idézet így hangzik:

„Arisztotelész a *Protreptikosz*-ban írta, amelyben a fiatalokat biztatja filozófia művelésére – ezt mondja: *ha filozófiát kell művelned, műveld, és ha nem kell filozófiát művelned, akkor is filozófiát kell művelned. Ennél fogva minden esetben filozófiát kell művelned.* Mert ha létezik filozófia, akkor kötelességünk filozófiát művelni, mivel igazán létezik. De ha nem igazán létezik, akkor kutatnunk kell, hogyan van az, hogy a filozófia nem igazán létezik. De ezt vizsgálva filozófiát művelnénk, hiszen a vizsgálat a filozófia ügye.”¹⁸

¹⁷ Garai Zsolt személyes közlése kérdésemre.

¹⁸ Aphrodisias Alexandrosz kommentárja Arisztotelész Topikájához. (Garay Zsolt információja) “Indeed, as Aristotle says in the *Protrepticus* he wrote down, in which he exhorts the youth to do philosophy – he says this: *if you should do philosophy, you should do philosophy, and if you should not do philosophy, then you should do philosophy. Therefore in every case you should do philosophy.* For if philosophy exists, then positively we are obliged to do philosophy, since it truly exists. But if it does not truly exist, even so we are obliged to investigate how it is that philosophy does not truly exist. But by investigating we would be doing philosophy, since to investigate is the cause of philosophy.”

És hogy a gondolkodástörténeti idősor innenső végéről is idézzünk, a létráját eldobó Wittgensteint átugorva¹⁹; Jacques Derrida szerint sem lehet kilépni a filozófiából, maga a kilépési kísérlet is filozófiai cselekedet. Orbán Jolán szerint Derrida a filozófiai szöveg és más szövegek viszonyának vizsgálata során újra meg újra felteszi a filozófia meghaladhatóságának kérdését: „Derrida Lévi-Strauss szövegeinek vizsgálatával mutat rá, miként hordozza, írja a nyelv magában saját kritikájának szükségességét. Ez a kritika szerinte két úton működhet.”²⁰

A nyelv, melyben a gondolkodás manifesztálódik, folyamatosan vizsgálja, megkérdőjelezi önmagát, kulturális adottságként a természethez és a világhoz való viszonyát, érvényességének lehetőségét és határait.

Orbán Jolán idézi Derridát: „Amikor érezhetővé válik a természet/kultúra oppozíció határa, fölmerülhet az igény, hogy szisztematikusan és következetesen megkérdőjelezzük ezen fogalmak történetét. Ez az első gesztus.”²¹

Majd Orbán Jolán folytatja: „Ez a gesztus maga is különböző módon artikulálódhat. Hordozhatja a korábbi hagyománnyal való egyértelmű és végérvényes szakítás igényét, amely az empirizmushoz vagy egy új nyelv megteremtésének utópikus vágyához vezet. Mindkét eset azonban az elutasítás leegyszerűsítő gesztusába torkollik.”²²

Orbán Jolán szerint a filozófia elutasítása a gondolkodás egyszerűsítésére történő próbálkozás, ami azonban önellentmondásba torkollik. A gondolkodás, az emberi elme nem építhető vissza. A *keljfeljancsit* erővel, erőszakkal le lehet fektetni, el lehet nyomni, de mindig feláll. A „kizárólag a természettudományok állításai igazak” empirizmusa vagy a gondolkodástörténet szemantikai világát figyelmen kívül hagyó mesterséges nyelv megteremtésének kísérlete akár a Bécsi Kör és követői, akár az informatikusok és programozók esetében, mindig újra és újra a gondolkodásnak az értelmetlenségbe való alásüllyedésével fenyeget. A mentőövet mindig a filozófia dobja, mint például az utóbbi időben a géntechnológia vagy az önjáró autók tervezésének esetében. A filozófiából kilépni vélő ugyanazon a lépésével már vissza is lép(ett) a filozófiába – ki sem lépett, a kilépés értelmezhetetlensége, ennél fogva lehetetlensége miatt.

Derrida folytatja: „Ez a szisztematikus és történelmi megkérdőjelezés nem lehet sem filologikus, sem filozofikus gesztus a szó klasszikus értelmében. A teljes filozófiatörténet megalapozó fogalmai fölött nyugtalankodni, azokat dekonstituálni nem a filológia vagy a klasszikus filozófiatörténet feladata. Ez kétségtelenül minden látszat ellenére a filozófiából való kilépés vázolásának legmerészebb módja. A »filozófiából való kilépést« (*la sortie « hors de la philosophie »*) sokkal nehezebb elgondolni, mint általában azok képzelik, akik azt hiszik, régóta lo-

¹⁹ Wittgenstein, Ludwig: „Ügymond el kell dobnia a létrát, miután felmászott rajta.” *Tractatus*, 6.54. „Er muß sozusagen die Leiter wegwerfen, nachdem er auf ihr hinaufgestiegen ist.”

²⁰ Orbán Jolán (1994): *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

²¹ Derrida, Jacques: „La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines”, *L'écriture et la différence*, Paris, Seuil, 1967. „Au moment où se fait sentir la limite de l'opposition nature/culture, on peut vouloir questionner systématiquement et rigoureusement l'histoire de ces concepts. C'est un premier geste.” Orbán Jolán fordítása, Orbán Jolán, uo.

²² Orbán Jolán (1994): *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

vasias könnyedséggel megtették ezt, és akik éppen azon diskurzusukkal merülnek el a metafizikában, amelyről azt állítják, hogy kiragadták onnan.”²³

A filozófia öntudatos gondolkodás. Az ember mindig gondolkodott, hiszen ez az ember megkülönböztető jegye az élővilágban. Ugyanakkor a homo sapiens, amely hozzávetőleg kétszáz ezer éve van a földön, ezen időnek csak alig több mint utolsó egy százalékában vette észre, hogy gondolkodik. A filozófia 2500 évvel ezelőtti megszületése valójában magának a gondolkodásnak, a gondolkodás erejének a felfedezését jelentette.

Azt mondhatnánk, mi sem egyszerűbb azon állításnál, hogy gondolkodunk – ehhez képest az ember teljes eddigi földi létére szüksége volt, hogy felismerje ezt. Hogy a gondolkodásról is gondolkodhat. A filozófia tagolt és öntudatos gondolkodás, a filozófia története a gondolkodás története. Ha elvetjük a filozófiát, elvetjük a tudományt, elvetjük a gondolkodást, elvetjük azt, ami az embert emberré teszi – benne a leginkább istenit. A Teremtés története szerint Isten így szólt: „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá”²⁴. Miben hasonlítunk Istenhez? Abban, hogy gondolkodunk. Ha filozófiát művelünk, azaz gondolkodunk a gondolkodáson és a filozófiatörténet nagyjaiban a gondolkodástörténet óriásait csodáljuk, és tanulunk tőlük, akkor leszünk igazán emberek.

A híres latin mondás, *Navigare necesse est, vivere non est necesse* (hajózni szükséges, élni nem szükséges). Teljes poetikai tündöklése ellenére a kifejezés mégis logikai ellentmondást tartalmaz, hiszen hajózni csak élők tudnak. Parafrázálva ellentmondásmentesen állíthatjuk, *philosophare necesse est* (filozofálni szükséges).

KISS ENDRE:

A nagyigényű témához (*Filozófia – tudományok – gondolkodás*) aktuális válaszmot három nagyobb összefüggésben fogalmaznám meg. Ez a hármasság egyben egy értelmes összefüggést, alapvetően bennefogalási viszonyt is hivatott megvilágítani. Amikor gondolatmenetünket erre a tartalmi-logikai sorra építjük, tisztában vagyunk azzal, hogy a három nagy mozzanat releváns viszonyait más változatokban is lehetséges lenne megfogalmazni.

Filozófia – tudományok – gondolkodás viszonyát a *globalizáció* kereteinek érzékeltető felvázolásával kell kezdenünk. Ez elengedhetetlen, mert a globalizáció határozza meg *Filozófia – tudományok – gondolkodás* alapviszonyait, miközben már azon is régen túl vagyunk, hogy azon folyjon a vita, hogy van-e vagy nincs globalizáció. Ma már azon a még ennél is nehezebb problémán kell gondolkodnunk, hogy *milyen*, illetve *melyik* globalizációban élünk. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet egyrészt általában is, de még inkább *különösen* olyan kivételesen új nehézségeket jelent, amelyek megoldásaira szinte alig vannak még megfelelő kompetenciacsoportok és szakértők. *Filozófia – tudományok – gondolkodás* legnyilvánvalóbb problémái

²³ Derrida, Jacques, uo. „Un tel questionnement systématique et historique ne serait ni un geste philologique ni un geste philosophique au sens classique de ces mots. S’inquiéter des concepts fondateurs de toute l’histoire de la philosophie, les dé-constituer, ce n’est pas faire œuvre de philologue ou d’historien classique de la philosophie. C’est sans doute, malgré l’apparence, la manière la plus audacieuse d’esquisser un pas hors de la philosophie. La sortie « hors de la philosophie » est beaucoup plus difficile à penser que ne l’imaginent généralement ceux qui croient l’avoir opérée depuis longtemps avec aisance cavalière, et qui en général sont enfoncés dans la métaphysique par tout le corps du discours qu’ils prétendent en avoir dégagé.” Orbán Jolán fordítása, Orbán Jolán, uo.

²⁴ Ter. 1.26.

ezért már egyáltalán nem is lennének önmagukban felvethetőek, a globalizáció *konkrét, mai valóságának* felvázolási kísérletei nélkül.

A *filozófia* és a *tudomány* legfontosabb problémái fognak elvezetni a *gondolkodás* új feladataihoz is. Az új globalizáció új realitásai között ezért a beszélgetés címe (*Filozófia – tudományok – gondolkodás*) egyben máris értelmes logikai sorrendet is jelentenek, immár természetesen az új globalizáció keretei között.

A *filozófia* élete a jelen viszonyai között igen kedvezőnek tűnik, hiszen messzemenő gondolkodási és kutatási szabadság uralkodik. Ezt igen differenciáltan egészíti ki az új médiumok rendelkezésre bocsátotta „puha” publikálási szabadság. Ha ezeket az alapfeltételeket tekintjük, még azt is mondhatnánk, hogy a jelen a filozófia szempontjából a *lehetséges világok legjobbika*. Néhány más összefüggés azonban viszonylagossá és egyben nehezebbé is teszi a filozófia e jó helyzetét. Az egyik a filozófiai kutatások minden eddigi dimenziót (többek között éppen a globalizáció viszonyai miatt bekövetkező) meghaladó mennyiségi növekedése. Hasonlóan az információrobbanás jelenségéhez, „filozófia”-robbanás is van, ami kritikusan nehezíti meg a pusztá áttekintést. A mennyiségi probléma mellett fellépnek minőségi korlátok is. Részben az 1989 után kialakuló szervezeti rendszerek, a PhD-képzés vagy annak lehetetlensége, hogy akár a legkiválóbb filozófusoknak is alkalmuk legyen iskolaalapításra. További akadály a filozófia számára a posztmodern gondolkodás egyik mutációja, az, amit lassan már a politikai kommentárok és a mediátorok is „*post-truth*”-korszaknak neveznek, s mai az érvényben lévő igaz kijelentések (az „igazság”) hitelének a megingása, a politikától a jogig. Nyilvánvaló, hogy a *post-truth* akkor is a filozófia számára jelenti a legvégtetesebb kihívást, ha ez a filozófia belső világában nem járatosak számára fel sem merül.

A *tudományok* helyzete nagy vonalakban emlékeztet a filozófiáéra. Hatalmas mennyiségi robbanás, az utópikus dimenziókra emlékeztető technikai-informatikai forradalmak, nemcsak látványos, de sokszor követhetetlen sebességű fejlődés, a hétköznapi viharsebességű tudományos átalakítása – ez áll az egyik oldalon. A másik oldalon az intézmények és a felsőoktatás a mindenütt meghatározó (és mindenütt szemérmesen eltitkolt) államadósság okozta elszegényedése miatt a tudományok és a tudományos könyvkiadás növekvő mértékben szorulnak rá külső anyagi forrásokra. A külső források azután gyökeresen újra is szelektálják a tudományokat, s ennek a szelekciónak számos nagy és életfontosságú tudomány esik áldozatául. Ez hasonló és hasonló irányba is kiható *anomália* a tudományok esetében, mint a *post-truth* állapot a filozófia esetében.

S ezzel érkeztünk el a *gondolkodáshoz*. A gondolkodásnak fel kell tárnia a jelent. Meg kell értenie pontosan a mai (azaz nem a tegnapi) globalizációt. Fel kell vennie a harcot a *post-truth* ellen, és immár nem csak retorikusan, de valóságosan is fel kell értékelnie a hátrányos helyzetbe került tudományokat (egészen mellékesen például a kritikus helyzetbe került *társadalomtudományokat*).

KISS LAJOS ANDRÁS:

Filozófusok és filozófiák. Megfigyeltem, hogy a bölcsészkarokon történelmet oktató kollégák milyen magától értetődő természetességgel nevezik egymást (és önmagukat) történészeknek. Ezzel ellentétben a filozófiát oktatók rendszerint nem veszik szívesen, ha filozófusnak szólítják őket. Ők ugyanis többségében úgy vélekednek, hogy ez a megszólítás csak azon keveseknek jár ki, akiket – általában az utókor „filozófusai” – az adott korszak meghatározó gondolkodóiként ismernek el. De az olyan „kisebb” filozófusok, mint amilyen magam is vagyok,

még attól is ódzkodnak, hogy valamilyen nagyon eredetinek látszó meghatározással álljanak elő akkor, amikor a filozófia mibenlétéről, hasznáról vagy éppen káráról faggatják. A filozófia-oktatók általában csak odáig merészkednek, hogy a nagyok álláspontjait idézzék, és legfeljebb néhány személyes kommentárral egészítik ki a „valódi filozófusok” mondandóit.

Itt és most magam is hasonló módon járok el, és két (illetve három), a gondolkodásomat erősen befolyásoló filozófus álláspontját igyekszem tömören összefoglalni.

Az egyikük Nyikolaj Bergyajev, aki az *Én és a dolgok világa* című könyvecskéjében nagyon elgondolkodtató megjegyzéseket fogalmaz meg a filozófiáról és a filozófusokról. Többek között azt mondja, hogy a történelem során a filozófusok mindig csak egy töredéknyi részét tették ki az emberi nemnek. Ráadásul meglehetősen eszköztelenek voltak, mivel legtöbb esetben az embertársaikkal megosztott gondolataik jelentették egyedüli vagyoniukat. Az igazi filozófusokat nem vonzotta és ma sem vonzza a gazdagság vagy a politikai hatalom mulandó dicsősége. Éppen ezért feltűnő (de nem teljesen érthetetlen) az a jelenség, hogy a történelem során milyen sok ellensége akadt a filozófiának és a filozófusoknak. Olykor az egyházi hierarchia képviselői vagy a teológusok, máskor a politikusok, illetve a modern kortól kezdődően a pozitívista természettudomány képviselői tettek meg mindent azért, hogy elnémítsák őket. De gyakorta ellenségesen viszonyultak (és viszonyulnak) a filozófiához a művészek, a mérnökök, a gazdasági szakemberek vagy éppen a nyárspolgárok. „Mert mi a filozófia?” – kérdezik gyakorta ezek az emberek. „Haszontalan, üres gondolatok kreálása, amiből nem származik semmilyen kézzel fogható haszon”, hangzik rendszerint az elutasító válasz. „A metafizika szinte szitokszónak számít a mindennapi életben”, mondja Bergyajev. Csakhogy, éppenséggel ez a generális ellenszenv bizonyítja, hogy itt valóban fontos dologról van szó, mert akinek ennyi ellensége van, az nyilván tudhat valamit... Mindazonáltal a filozófusok mégsem teljesen magányos hősök, mert legtöbbször valamilyen érték- és nézetközösséghez tartozó lényekként tekintenek önmagukra. Voltak és vannak platonisták, arisztotelianusok, idealisták, materialisták, fenomenológusok, analitikusok stb. Ezek az emberek, ha máshol nem is, legalább egymás között jól érzik magukat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a különféle állásponton állók ne vitatkoznának egymással, olykor egymás fizikai megsemmisítésére törekedve. Igen, az európai eszmetörténet arról tanúskodik, hogy a filozófusok rendszerint vitatják elődeik nézeteit, a kortársaikkal pedig egyenesen vére menő küzdelmet folytatnak. Voltaképpen olyan perlekedő lényeket kell a filozófusokban látnunk, akik kizárólag az „örökös konfrontáció narkózisában” érzik jól magukat.

Vannak persze olyan filozófusok is, akik tagadják az effajta értelmezést, és kifejezetten ragaszkodnak ahhoz a meggyőződésükhöz, hogy a filozófiai vitáknak nincs sok értelme. Például Gilles Deleuze és Félix Guattari, akik a *Mi a filozófia?* című munkájukban azt mondják, hogy minden ésszerű diszkusszióknak minimális előfeltétele lenne, hogy a vitapartnerek legalább a szóban forgó vita tárgyában egyetértésre jussanak. Viszont maga a filozófia nélkülözi a valódi kezdetet. Mégpedig azért, mert minden előfeltételezett pillanat mögött ott van egy másik, egy harmadik... „Abban a pillanatban, amikor a filozófia azt hiszi, hogy elkezdte önmagát, a feltételezett kezdet átbillen a pre-filozófiába, így aztán a filozófia sohasem képes önmagát uralni, automatizálni, megalapozni.” Ebből az eredendő őskáoszból a filozófusok általában úgy próbálnak kikecmeregni, hogy kiválasztanak egy értelmezési síkot vagy keretet, amelyet konzisztensnek tűnő fogalmi hálózattal borítanak be. Ezt aztán kinevezik az Egyetemes-Egy végtelen nézőpontjának (olykor egyenesen „Isten tekintetének”), s a továbbiakban ez az őskáoszból kimetszett szelet már felfogható lesz az emberi értelem számára. A filozófus tehát fogalmakat

teremtő, konstruáló lény, és az általa megteremtett fogalmakat az értelmezési síkok és a fogalom-személyek kötik kétébe. Csakhogy ezek az interpretációs világok és fogalom-személyek olyan zárt értelem-egészet alkotnak, amelyet kívülről szinte lehetetlen feltörni. Éppen ezért tartja Deleuze és Guattari értelmetlennek a filozófiai vitákat. „Minden filozófust rettegéssel tölt el, ha ezt hallja: vitatkozunk egy kicsit. A diskussziók nagyon jól illenek a kerekasztalokhoz, de a filozófus egészen más asztalra veti ki a kártyáját.”

Ami Deleuze és Guattari pozícióját illeti, nagyon könnyen magára vonhatja a performatív belső ellentmondás vádját. Tudniillik a két francia filozófus, miközben azt állítják, hogy nem áll szándékukban vitatkozni, éppen azáltal, hogy egy sor meglehetősen provokatív hangnemű könyvvel gazdagították a huszadik század filozófiai gondolkodását, máig tartó és meglehetősen éles vitákat provokáltak a szellemi életben.

A filozófia tehát mégiscsak a szisztematikus kételkedés és vitatkozás tudománya (vagy művészete), vagyis olyan tevékenység, amelynek mindig van társadalom- és rendszerkritikai aspektusa, még ha ez csak áttételesen jelenik is meg (pl. a logikában, az ismeretelméletben). És ezzel pontosan tisztában vannak az ellenségei is.

SAYFO OMAR:

Islám: vallás, kultúra és társadalom

Mikor 617-ben Mohamed Ibn Abdullah elkezdte hirdetni tanait, egyben társadalmi és politikai forradalmat hirdetett. A próféta első híveit zömében periférikus nemzetségek fiai, rab-szolgák és olyanok adták, akik elégedetlenek voltak a Mekka városában uralkodó gazdasági és társadalmi állapotokkal, így vonzó volt a számukra az Isten előtti egyenlőség gondolata.

Mivel a korabeli Arábiában nem volt államhatalom, a rendet a törzsek közötti erőviszonyok és íratlan szokásjog adták, az egyén biztonságát és megélhetését pedig törzsi kötődései biztosították. Ilyen környezetben Mohamed nem tehetett mást, mint maga is „törzset” alapított. Ez lett az iszlám nemzet, az *umma*, mely immár nem vérség, hanem hit alapján fogta össze az embereket. Később persze az érdekellentétek és feloldhatatlannak bizonyuló társadalmi hierarchiák miatt a törzsiség felszámolása olyannyira kudarcot vallott, hogy a vérségi kötődés az arab és iszlám világ több országában egészen máig az egyik legfontosabb identitásképző elem maradt.

Mohamed társadalmi forradalmának ugyanakkor voltak sikerei is: Számos egyéb mellett centralizálta Arábiát, és szabályozta azt, amit ma családjognak nevezünk. Míg korábban a vagyonos férfiaknak korlátlan számú feleségük lehetett, ő ezt négyben maximalizálta és betiltotta az újszülött leánygyermek meggyilkolását, mely korábban a szegénységben élő törzsek körében bevett szokás volt. Mivel azonban az iszlám követői a pogánykori arabiai kultúrában szocializálódtak, az új vallás szükségszerűen „kanonizált” számos korábbi társadalmi és politikai hagyományt, hiszen egy teljesen idegen „eszmeként” aligha szerezhetett volna tömegével híveket.

Az iszlám részben karddal, részben politikai alkukkal, részben pedig kereskedelmi hálózatokon keresztül kezdte meg hódító útját a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, majd Közép-Ázsiában, Fekete-Afrikában és a Távol-Keleten. Terjedése során azonban soha nem légüres térbe érkezett, hiszen az áttérő népeknek már megvoltak a maguk kultúrái, illetve hol jobban, hol rosszabbul funkcionáló társadalmi és hatalmi struktúrái. A helyi kultúrák és a vallás interakciójában jellemzően előbbi maradt domináns. Úgy is mondhatnánk: az iszlamizáció során a helyi kultúra lett a sátor vázszerkezete, az iszlám pedig az arra terített ponyva. Noha létrejöt-

tek a különféle, etnikai és kulturális határokon átívelő vallási iskolák, szúfi rendek és egyéb vallási hálózatok, de ezeknek adott ágai a béke és saját társadalmi legitimitásuk érdekében jellemzően erősen adaptálódtak a helyi viszonyokhoz.

A vallásnak politikai és társadalomszervező szerepe is volt. A muszlim birodalmak a bagdadi székhelyű abbaszidáktól, a perzsa szászánidákon át az indiai mogulokig általában nagy kiterjedésűek és multikulturálisak voltak. Az iszlám (pontosabban annak aktuális irányzatai) így a politikai hatalom megszilárdulásának az eszköze és az uralkodó legitimitásának a forrása lett, ami mellett valamiféle egységes arculatot is adott a birodalmaknak. Érdemes megjegyezni, ez a logika a 20. században is visszaköszönt. A frissen kikiáltott Pakisztánban, Indonéziában, Malajziában és több más országban a népesség földrajzilag szétagoltan élő, különböző etnikumú, nyelvű és vérségű népcsoportokból tevődött össze, akiknek identitásában az iszlám sokszor a legnagyobb közös osztó volt, mely így a nemzeti identitás alapköve lett. A mindenkori kormányok által folytatott „iszlamizáció” pontosabban az államilag preferált vallási irányzatnak a helyi, rivális iszlámok rovására történő terjesztése valójában a modern nemzetépítés eszköze lett.

Az iszlám arcait azóta is többnyire a helyi kultúrák adják. Az információs technológiák 20. századi elterjedéséig a muszlimok zöme nem is volt tisztában azzal, hogy amit ő „az iszlámnak” hisz, az valójában a helyi, vallástól független kulturális hagyományok és a határokon átívelő vallási szabályok szétválaszthatatlanul összefonódó egyvelege. A nigériai muszlimok sokszor nem is sejtették, hogy értékrendjükben és társadalmi normáikban több köti őket össze keresztény szomszédaikkal, mint távoli arab hittestvéreikkel, mint ahogy az egyiptomi muszlimok sem nagyon gondolták, hogy kopt felebarátaikkal több közös van bennük, mint mondjuk az indonéz muszlimokkal.

A meghatározó muszlim (de leginkább a szunnita) vallási intézmények a gyarmatbirodalmak felbomlása óta jellemzően nemzetállami keretek közt, az államhatalom alá rendelve működnek. A vallási rendeletek nem öncélúan, hanem a helyi társadalmi, gazdasági, politikai realitásokat figyelembe véve születnek.

Ezzel együtt az iszlámon belüli uniformizációs folyamatok régóta zajlanak. Ezek kezdete a 19. század végi „arab reneszánszra” nyúlik vissza, amikor a gyarmati sorban élő közel-keleti országok (elsősorban Egyiptom és a Nagy-Szíria) elitje, amelynek kezében a nyomdatechnika a gondolatok terjesztésének fontos eszközévé vált, feltette a kérdést, hogy miért van lemaradva az arab világ a Nyugathoz képest és mit kellene tenni ennek a lemaradásnak a leküzdése érdekében?

A kisebbségi (keresztény, drúz stb.) és egyes nyugati műveltségű muszlim gondolkodók a megoldást a nyugati és török nacionalizmusok adaptációjában vélték felfedezni. Ezzel szemben az olyan muszlim gondolkodók, mint Dzsamál al-Dín al-Afgáni (1839–1897) vagy Mohamed Abduh (1849–1905) arra jutottak, hogy a lemaradás fő oka az, hogy a muszlimok letérve a Mohamed próféta által kijelölt útról, idegen mintákat kezdtek utánozni. Amiből pedig egyenesen következett a számukra, hogy a megoldást a vallási gyökerekhez való visszatérés jelentette. Ezeknek a „gyökereknek” a meghatározása az iszlám forrásszövegein (Koránon, prófétai hadiszokon) keresztül történt és sokszor a vallás önkényes esszencializálásával és leegyszerűsítésével járt együtt.

A 20. század során a fenti gondolatokból kiindulva politikai mozgalmak sora alakult, melyek a társadalmak „visszaizlamizálását” hirdették meg. Ilyen volt az 1928-ban Haszan al-Banná által létrehozott egyiptomi Muszlim Testvériség, az 1926-ban Indiában megalapított

Tablighi Jamaat, az 1979-ben Ruholláh Homeini által kikiáltott iráni Iszlám Forradalom és számos egyéb. Ahogy az iszlám kezdetekor, jellemzően ezek az irányzatok is a társadalmak gazdaságilag leszakadó, vagy valamilyen okból periférián élő rétegei körében váltak népszerűekké. Noha gondolkodóik muszlim univerzalizmust hirdettek, valójában döntően etnikai, illetve kulturális határokon belül tudtak csak terjeszkedni, hiszen a tanok akarva-akaratlanul, jellemzően ezekben a környezetekben voltak értelmezhetőek. Az efféle iszlamista irányzatok történetük során jellemzően akkor tudtak bázist építeni, amikor a muszlim társadalmak tartópilléreit különféle válságok rengették meg, amelyek miatt a hagyományos társadalmi, vallási és politikai struktúrák és autoritások elvesztették befolyásukat.

A különféle iszlamista irányzatok a migráción keresztül, az 1960-as évektől kezdve Európában is megjelentek. Noha ezeknek a muszlim és muszlimokról szóló közbeszéd tematizálásában máig jelentős szerepük van, a muszlim közösségek mindennapjaikra és integrációjára gyakorolt hatásuk kevésbé jelentős. Az integráció szempontjából sokkal meghatározóbbak azok az ország- és régióspecifikus „népi” iszlám kultúrák, melyeket a bevándorlók az anyaországaikból hoztak és amelyek messze túlmutatnak a sokszor esszencialista vallásértelmezéseken és leegyszerűsített doktrínákon.

TRAUTMANN LÁSZLÓ:

1. A globalizáció fogalma. A globalizációt a 20. és 21. század teljesen önálló formájának tekintem, ami az új, világháború nélküli világrend politikai, gazdasági és kulturális rendje. Emiatt a globalizáció nem azonosítható sem a 19. századi, sem más korábbi formával. A globalizáció korábbi korszakaiban, a kétpólusú világrendben, majd az egypólusú világrendben úgy tudták megoldani a világrendváltást, hogy közben nem történt világháború, bár kétségtelen, hogy kisebb katonai konfliktusok mindig is voltak és vannak. Napjainkban egy újabb elmozdulást látunk, ezt nevezhetjük globális partnerségnek, aminek a lényege, hogy a világ irányításában erőteljesebben érvényesül a munkamegosztás az egységes értékrenden – biztonság, szabadság, demokrácia és jólét – belül. A munkamegosztás feltétele az értékrendi stabilitás, ami óhatatlanul feszültségekkel, politikai és gazdasági konfliktusokkal jár. Ezek a feszültségek azonban nem lépik túl azt a határt, ami fenyegetné a világ stabilitását. Ez nem azt jelenti, hogy ne kellene fellépni a felesleges és indokolatlan bizonytalansággal szemben, aminek az oka a globalizáció előző korszakának, korszakainak pontatlan leírása. A globalizáció előző időszakában az az illúzió uralkodott, mintha a kapitalizmus győzött volna a szocializmus felett, mintha a magántulajdon és a parlamentáris demokrácia elegendő lenne a fejlődéshez. Ezt a nézetrendszert nevezzük neoliberalizmusnak. A 90-es években azonban nem a neoliberalizmus győzött, hanem a globalizáció, azaz a globális tulajdoni forma láthatóbb módon érvényesült a kétpólusú világrendhez képest. A keleti blokk új fejlődési pályára állítása történt meg, aminek az egyik, kétségtelenül fájdalmas és bizonyos esetekben tragikus kísérőjelensége volt a neoliberalizmus. A neoliberalizmus még a régi, háborús világrend logikája alapján magyarázta az új világrend jelenségeit, ami nyilvánvalóan hibás magyarázat, és nagyobb feszültséget okozott a szükségesnél. Ez az elméleti hiba történelmileg szükségszerű volt, mint ahogy megszüntetése is történelmi szükségszerűség.

2. A globalizáció az egységes értékrenden, az ebből fakadó globális közjón és globális köztulajdonon alapszik. A globális köztulajdon nem globális minisztériumot jelent, nem értek egyet Slavoj Žižekkel abban, hogy a bürokratikus szocializmus lenne a megoldás a jelenlegi problémákra, hanem a tudás és a kultúra egyetemessége. A globalizáció középtávú gazdaság-

politikai korszakát lehet a tudásalapú gazdaság fogalmával összefoglalni, és a tudás tulajdoni formaként tud működni. Ennek működésére sokféle példát lehet mondani, talán az egyik az ókori bölcsé, Hérakleitosz, aki így fogalmazott: „Bár a logosz ez, örökre képtelenek értelmetlenségükben felfogni az emberek előbb is, mint hallották volna, s azután is, hogy már meghalották. Mert bár minden eszerint a logosz szerint lesz, mégis olyanok, mintha nem vennének tudomást róla, mikor megismerkedni kezdenek oly szavakkal és tényekkel, amilyeneken én végigvezetem őket, fölfejtve mindent természete szerint és megmagyarázva, hogyan van. A többi ember azonban észre sem veszi, amit ébren tesz, ugyanúgy, ahogy elfelejti, amit alva.” Hérakleitosz a logosz, a világot igazgató törvény, mai kifejezéssel a globalizáció működését és az egyéni gazdálkodást vezető önzés közötti ellentmondást mutatja be. Ez az állapot az, ami a jelenlegi átmenet nehézsége, hiszen a tudásalapú gazdaság azt jelenti, hogy világossá teszik a logosz, a világrend működését. A neoliberalizmus tagadta ezt a logosz fogalmat, és ezért a tudásalapú gazdaság kialakítása azzal kezdődik, hogy tagadja a neoliberalizmust és közvetíti a tudomány és a művészet érvényességét.

3. A közgazdaságtudomány, mint ahogy minden más tudomány is, az értékrendhez igazodó életet és civilizációt ösztönzi, ezért nem lehet azt redukálni a Nyugatra. Az kétségtelen, hogy történelmi okok miatt a gazdaságra vonatkozó tudás először Nyugaton vált le a többi tudományról, ami szorosan kapcsolódik a kapitalizmus problémájához. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a gazdasági ismeretek minden magaskultúra szerves részét alkották, csak beépültek a filozófiai ismeretkörbe. Nyugaton – a tudományok differenciálódása miatt – ezt önálló formában kezdték kialakítani, de eredeti elnevezése, politikai gazdaságtan, utalt arra, hogy a diszciplína célja az általános politikai-értékrendi elvek alkalmazása a gazdaságra, a tág értelemben vett állam működéséhez szükséges gazdasági feltételek meghatározása. Ez a célkitűzés a 20. században sem változott, csak az elnevezés alakult át, aminek oka az állam értékrendi alapjairól folytatott vita, az osztályharc problémájának megoldatlansága. A 20. század történelmi öröksége, hogy az állam lényegéről egymást kizáró értelmezések születtek. A munkásmozgalom és az úgynevezett polgári közgazdaságtan ugyanazt a gazdasági jelenséget egymást kizáró módon értelmezte, és annak érdekében, hogy a tudomány egysége fennmaradjon, választottak egy olyan elnevezést, ami lehetővé tette ennek az értékrendi vitának az elmosását. Ez azonban csak a 20. századra, annak is különösen az első felére érvényes, és az elméleti tisztázatlanság a mai napig rányomja a bélyegét a közgazdasági gondolkodásra. Napjainkban már elkerülhetetlen az értékrendi megalapozottság tisztázása a közgazdaságtanban, ebből fakadóan az lesz a kifejezett követelmény a közgazdaságtan számára, hogy segítse az emberi méltóság érvényesülését a gazdaság minden területén.

4. Kétségtelen, hogy a 20. század utolsó harmadában uralkodó neoliberalizmus a piac elsődlegességét hirdette, tagadta az állam, az értékrend és a bölcsesség szerepét a gazdaság működésében. Ez a neoliberális szemlélet a gyakorlatban azonban nem érvényesült, és az általa hirdetett felfogás, a magára hagyott piac modellje soha nem is működött a történelemben. A piac mindig politikai-gazdaságpolitikai eszközöket szolgált, és ezt a klasszikus közgazdászok soha nem is tagadták. Ezeket a politikai-gazdaságpolitikai célokat azonban az igazságossághoz kell mérni, és ez a klasszikus politikai gazdaságtan hagyományának felelevenítése. A politikai gazdaságtan tehát nem azt jelenti, hogy az önkényes, voluntarista politikai akarat hogyan érvényesíthető, hanem azt, hogy az alapvető értékek, a biztonság, szabadság, demokrácia és jólét együttesen hogyan tudnak érvényesülni. Ebből a szempontból a piac intézményi fejlődése

alárendelt az értékrendnek, és az különbözteti meg a 20. századi piacot a korábbi korszakoktól. A 20. századtól az értékrend következetesebben tud érvényesülni, megszűnik az a régi modell, amelyben csak egymás kárára léteztek az értékek, azaz ha szabadság volt, akkor nem lehetett biztonság, és fordítva. Ma a szabadság és a biztonság egymással összhangban lehet a modern technológiának köszönhetően. Az viszont igaz, hogy emiatt a piac fogalma átalakul, és talán nem is helyes piacnak nevezni a szabad döntések rendszerét. A hangsúly egyre inkább azokra a gazdasági intézményekre kerül, amelyek segítik a helyes döntést, és ezeket az intézményeket éppúgy nevezhetjük államnak, mint piacnak, nincs jelentősége ennek a megkülönböztetésnek.

5. Én nem használnám a kapitalizmus kifejezést. A kapitalizmus arra a történelmi időszakra vonatkozik, amikor a szabadság része volt a kizsákmányolás szabadsága, amikor a bűn elkövetése is belefért a szabadságba. Ez mára nem igaz, a 21. századi technológia megszüntette ezt a szabadságot, és helyébe az értékek szabad követését állítja. A jövőképp ezért az értékrend követése általában, és konkrétan azoknak az ágazatoknak a középpontba állítása, húzóágazat jellemük megerősítése, amelyek segítik az állampolgárokat a helyes döntések meghozatalában. Két példát szeretnék ezzel kapcsolatban kiemelni, az egészségügyet és az egyenlőtlenség csökkentését. Az egészségügy, az egészségipar már a neoliberalizmuson túlmutató fogyasztási struktúrát javasol, erre ösztönzi az állampolgárokat. A korábbi rövid távú szemponttal szemben a hosszú távra helyezi a hangsúlyt, kétségtelenül jelen pillanatban erőteljesebb formában. Ez azonban nem az egészségügy diktatúrája, ahogy azt időnként megfogalmazzák, legfeljebb amennyiben ez a szabadság zsarnokságaként értelmezhető. Az persze igaz, hogy ez az állapot csak időlegesen, nagyon rövid távon tartható fenn, és támaszkodni kell az állampolgárok belátására a szabad és helyes döntés tekintetében. Ehhez műveltség, felvilágosultság, kultúra kell, és a jóléti szint ennek alárendelt. Ez a jólét az egyenlőség mércéje. Itt is érdemes a történelmi távlatot megteremteni. Az úgynevezett jóléti állam korában az egyenlőség állt a gazdaságpolitika középpontjában, anélkül azonban, hogy az egyenlőség célja teljes mértékben tisztázva lett volna. Ez különösen érvényes a mi térségünkre, ahol az egyenlőség egyenlősít jelentett, a kispolgári irigység konzerválását. Ezzel szemben a neokonzervatív-neoliberális korszak megengedte az egyenlőtlenséget, ami egészen szélsőséges méreteket öltött. Most újra az egyenlőségre kerül a hangsúly, de ennek megteremtése során, hiszen ez gazdaságpolitikai akarat függvénye, mindig szem előtt kell tartani a jól működő állam, az értékrend érvényesülésének eszméjét, és ehhez kell igazítani a jóléti politikákat.

6. A változási képesség a stabilitás, a kultúra és a civilizáció megőrzését szolgálja, és ez különbözteti meg a globalizációt a kapitalizmustól. A kapitalizmus a technológiai fejlődést csak áldozatok árán, jelentős és szükségtelen instabilitással tudta elérni. Ezzel szemben a 20. században már elkezdődik a technológiai ugrások tervezése és összhangba hozása a stabilitás követelményével. Ehhez egy különös technológia, az űrtechnika segít hozzá, mert az űrtechnika teszi képessé az emberiséget a Föld eltartóképességének megőrzésére, a stabilitás fenntartására. A mobilitás, a változás képessége ennek alárendelt, és ezt fontos hangsúlyozni a jelenlegi gazdaságpolitikai viták közepette, amelyek az innováció fontosságáról szólnak. Az innovációnak azonban iránya is van, és ez az irány a lét megőrzése, a Föld és a kultúra védelme. Ehhez mindig meg kell határozni a védendőt is, azt, ami megőrzésre méltó, és elvetni azt, ami voltaképpen nem segít a kultúra védelmében. Ez a változás tartalma, és ebből lehet levezetni a gazdálkodói magatartást. Ezt már nem lehet a 20. századi Nyugat jóléti modelljéből levezet-

ni, a 21. század gazdálkodói magatartása sokkal tagoltabb, mint ami jellemző volt a 20. századra, különösen annak második felére. Ez konkrétan a nyugati értékrend és a keleti orientáció összekapcsolódását jelenti. A globalizáció 20. századi korszakára jellemző nyugati dominancia alapját képező nyugati értékrendet kell összekapcsolni a keleti magaskultúrákkal. Bizonyítható, hogy a keleti magaskultúrák összhangba hozhatók a globalizáció követelményeivel, és végső soron ezt látjuk napjaink gazdaságpolitikai és diplomáciai vitáiban, eszmecseréiben.

VASS CSABA:

Bár van filozófiai végzettségem, kandidátusi értekezésemet az MTA Filozófiai Intézete el is fogadta e fokozatot érdemlőnek, majd néhány évig, míg meg nem betegedtem, a TIT Filozófiai Társaságának titkára is voltam, s szinte minden publikációmban ezt a szemléletet érvényesítettem. Most azonban nem filozófusként, hanem – ugyancsak kandidátusa vagyok e diszciplínának – szociológusként szólított meg az általam nagyra becsült Kör és Kiss László, aki régóta jó barátom. Ezért a társadalomtudományok nézőpontjából válaszolok a feltett kérdésre. Filozófiai elkötelezettségemet, mint kitűnik majd, nem tagadom meg most sem.

A szociológia és szélesebben a társadalom és történet – kiváltképp az alkalmazott filozófiával együtt a társadalomtörténeti tudomány – erősen megcsínylették szétválasztásukat, s az ún. pozitív tudományok kifárgicsálását. Hogy ne legyen kérdés, mit is értek ezen, egy példával szemléltetem.

A középkor társadalomtörténetével foglalkozók, még azok is, mint a méltán világhírű Braudel is, aki alapvető művét „a számok súlyának”, a filozófia nyelvén, a pusztán pozitív szármosság bemutatásával kezdi – azzal, hogy a demográfiai változások milyen termelésfejlesztési követelményeket támasztanak. Malthus örülhet a kérdésére adott válasznak – ám még Ő is megtorpan, mikor a „népi” lázadásokat kell elbeszélne. A Klaniczay Gábor által szerkesztett középkor története is értetlenül áll a számok különös viselkedése előtt. Ámulva idézik, hogy a sokszor negyven-hatvanezer elkeseredett kaszás-kapás lelket számláló lázadókat viszonylag könnyen gyűrte le az alig tízezer, ritkán húsezer főt számláló, szakállas puskával, tarack ágyúval, számszeríjjal felszerelt és professzionálisan felosztott, begyakorolt és a parancsnak egységesen engedelmeskedő sereg. A számarányok, a pusztán pozitív számarányok szerint a „rongyosoknak” kellett volna, mégpedig fölényesen, győzniük. Azaz éppenséggel fordítva kellett volna történnie, mint ahogyan azt a szármossági szemlélet jelezhetette előre.

Mi itt az (alkalmazott filozófiát is figyelembe vevő) hiba?

Az imént magunk is a sokakat megnyugtató „technikai fölényt” idéztük. Ám ez mindössze megkerülése a valódi problémának, hiszen egy rövidre zárt ugrással a szármosságról a technikai minőségre ugrik az érvelés. Most azonban egy könnyebben áttekinthető összetevőt emelünk ki: az „emberanyagok” közti különbséget, amit a szármossági szemlélet alapján nemhogy érvényes válasszá átérlhetnénk, de a problémának még a felszínét sem lehet érinteni. Nevezetesen az „emberanyagok” közti nem-szármossági különbség problémáját.

A szám szármossági értelmezésének fontosságát az is mutatja, hogy a nagytekintélyű Immanuel Kant is csak a szármossáig jut el, mikor metafizikáját úgy kezdi a szám elemzésével, hogy később sem lép tovább. És ezt számos gyakorlati felhasználhatósága látszólag igazolja is: egy épület esetében valóban elegendő a szám használata, vagy egy híd tartóképeségének kiszámításakor sem szükséges tovább tekinteni, és ugyancsak elegendő a szám alkalmazásánál megállni, mikor a kartács röppályáját akarjuk meghatározni. Ami azt jelzi, hogy a szám és annak szármossági értelmezése igencsak elegendő sok gyakorlati feladat megoldásához.

Egészen Hegelig kellett várni, míg a továbblépés megtörtént. Hegelre persze mostanság – részben, mert Marx elismerően nyilatkozott róla – nem illik elismerően hivatkozni. Azonban ha tudományt akarunk művelni, s nem az ideológiai harcba vetjük magunkat, akkor azt vizsgáljuk, hogy egy megoldási javaslat sikeresen old meg problémát, vagy sem, s ekkor Hegel elmélete a „számosság – minőség – mennyiség” mibenlétéről, már feltétlenül figyelmet érdemel. Amit ha kiegészítünk a „humánvagyon” elméletével, akkor látszik igazán alkalmazhatónak példánk esetében. A „rongyosok” és a „zsoldosok” közti, a hadviseléshez szükséges humánvagyon-különbség – amely korántsem csupán a „tudásra” terjed ki –, nem számossági, hanem „mennyiségi” különbség. Ahol a számosság a minőség nélküli mennyiséget foglalja magába, míg a mennyiség olyan számosság, amely a minőséget is tartalmazza. A zsoldosok harc-készültsége *jobban* megfelel a feladatnak – és nemcsak „*többségbeli*” előnyt mondhat magának. Íme: az alkalmazott filozófia figyelembe vétele lehetővé teszi az ámulva tátott néma szájak érvényes megszólalását...

De lépünk tovább, s a társadalomtörténet egy másik problémáját is vonjuk be beszélgetésünkbe: a társadalomtörténeti korszakolás kérdését. Amit most még az antropológiától a gazdaságtanon át, nagyjából a szociológiáig ugyancsak számossági különbségekkel szokás magyarázni. Ami sok tekintetben elegendőnek is látszik: például a emberi munka energiaigénye a példa rá. Ám itt sem elegendő megtorpanni, mintha nem akarnánk falba ütközni, itt már feltétlenül tovább kell lépni. A továbblépéshez a magyar szakirodalomba Ferge Zsuzsa által bevont francia szociológus, *Pierre Bourdieu* társadalmi tér elmélete tűnik legalkalmasabbnak. Nagyon leegyszerűsítve, Ő azt mondja, hogy egy társadalom alapját a reá jellemző tartalmú és felépítésű társadalmi tér adja meg.

Ezt az állítást elfogadva juthatunk el a megoldáshoz, de őt is a mennyiség-minőség megkülönböztetéssel kiigazítva értelmezhetjük helyesen. Ennek a kiigazításnak a szükségességét a társadalmi teret általa – egyébként helyesen – társadalmi mezőkre tagoló elméletének a bemutatásán keresztül világítjuk meg: a „vallási mező” elméletének nagyszerűsége mellett egy alapvető gyengesége bemutatásával. A vallási mező fogalma nagyszerűen mutat rá arra, hogy a „vallás” nem pusztán lágy természetű „ideológia”, hanem kemény társadalmi tér/mező is, s hogy e kemény alapzat nélkül az egész vallási jelenség nem érthető meg. S ez a modern társadalmakat tekintve igaz is. Kihaszíráatlanul marad azonban, amit egy lábjegyzettel elegendő lett volna jeleznie, hogy a vallás nem egyszerűen „mező”, egy társadalmi tér valamely fragmentuma, hanem a kemény tények szintjén a társadalmi teret magát jellemző tény is. Ekkor már nemcsak a vallási mezőről lehet és kell megemlékeznünk, hanem a „szakrális tér” a megfelelő fogalom. Ugyanis ekkor minden cselekedet, egyáltalán minden a transzcendens ajándéka, vagy haragja miatt kiszabott büntetése, aminek a vallás által átformált maradványára Lázár Imre, volt kollégám hívta fel figyelmemet. Elmesélte, hogy Erdélyben a mindennapi élet terét a kerti munka terével összekötő-elválasztó ajtó megnyitása előtt a gazda imát mond és áldozatot mutat be.

A szakrális tér fogalmával bevilágíthatunk a „terek” történeti tagolódásába, s ezzel a korszakolást is „pontosabbá” tehetjük: a szakrálison innen lehet például gazdasági tér, hatalomtér, politikai tér stb. is, és ez a tagolás, a humánvagyon elméletével társítva egy sajátos vitát is nyugvó pontra kalauzolhat el: a „szegénységről” szóló vitát.

A szegénységet a végzetesen leegyszerűsített gazdasági tér talajára helyezkedve, az anyagi javak hiányával szokás megközelíteni, s azt tekintik sokan szegénynek, aki nem bővelkedik az „anyagi-gazdasági javakban”. Az imént elmondottakat figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy

ez a megközelítés, mutatis mutandis, a gazdasági tér korszakára fogadható csak el, s ott is csak feltételeken. Merthogy az „ember” minden korszakban összetett lény, akinek a jellegét mind ezen összetettségének részeiben az adott társadalmi tér jellege határozza meg.

Mik ezek a részek, amelyeket említettünk?

– Elsőként a *hominizációt* említjük, amelyen az ember – természeti – testét értjük, ami a leginkább emlékeztet a gazdasági tér szerinti értelmezésre, de mint látjuk majd, csak emlékeztet. Enélkül nemhogy ember nem lehet, de semmilyen szerves lény sem. Ez azonban, ha megvalósul, még korántsem elegendő ahhoz, hogy bárki „ember” legyen.

– A *szocializáció* a második dimenzió, amely az emberré építkezéséhez szükséges egy újszülöttnek, s amely egyfelől a társadalmi tér, másfelől e tér adott mezejének teljes értékű tagjává fejleszti újszülöttünket. S itt emlékezünk meg az ember testeinek a természetin túli, de nem transzcendens következő dimenziójáról: társadalmi testéről. Gondoljunk egy egypetéjű ikerpárra, akik közül az egyik – természeti – testépítő, a másik aktakukac lesz. Azonos hominizációs alapról indulva egészen különböző társadalmi testeket fejlesztenek ki – sorvasztanak el polgártársaink.

– A következő szinten, a *humanizáció* szintjén lépünk át az embervolt mélyebb dimenziójába, mikor már nem az addig kiküzdött múlt határozza meg karakterünket, hanem megnyílik a filozófiai értelemben vett jövő és az általa való meghatározódás is – amit sem a párthatározatok, sem a tőkés beruházás nem közelít meg. Napjaink nemzetközi slágerkönyvei próbálkoznak a humanizáció meghatározásával.

– A mindeddig legfelső, a mindenséggel mérésre megnyíló dimenziót az *univerzalizáció* folyamata képezi, ahol összeér jövő és kiteljesedtség, s az ember eléri mindazt, amire rendeltetett.

Az ember mindezekben a dimenziókban bővelkedhet, szűkölködhet, vagy éppen nélkülözhet. Ahhoz, hogy kifejtsük a társadalmi tér és az emberi dimenziók összefüggését, egész könyvet, s elég terjedelmeset kellene írunk, amire most nincsen tér, ezért egy táblázatba sűrítettem a lényegét.

Terek	Tagozódás	Hominizáció	Szocializáció	Humanizáció	Univerzalizáció
nem legitim hatalmi tér	uralkodó réteg	bővelkedik	bővelkedik	nincstelen	nincstelen
avagy globalizáció	középréteg	bővelkedik	bővelkedik	nincstelen	nincstelen
	értelmiség	bővelkedik	bővelkedik	szűkölködik	nincstelen
	alávetettek	szűkölködik	kiegyenlített	nincstelen	nincstelen
pártpolitikai tér	uralkodó réteg	szűkölködik	bővelkedik	nincstelen	nincstelen
	középréteg	bővelkedik	bővelkedik	nincstelen	nincstelen
	értelmiség	bővelkedik	bővelkedik	szűkölködik	nincstelen
	alávetettek	szűkölködik	szűkölködik	szűkölködik	nincstelen
tereken kívüli tér	uralkodó réteg	nincstelen	nincstelen	nincstelen	nincstelen
a nincstelenek	középréteg	nincstelen	nincstelen	nincstelen	nincstelen
	értelmiség	nincstelen	nincstelen	nincstelen	nincstelen
	alávetettek	nincstelen	nincstelen	nincstelen	nincstelen

Forrás: Saját szerkesztés

IRODALOM

- Derrida, Jacques (1967): La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines. L'écriture et la différence, Paris: Editions du Seuil.
- Ezredvégi beszélgetés Heller Ágnessel. Magyar Lettre Internationale 1995. tél. Érték és értékteremtés a humán tudományokban című előadás az Akadémián Magyar Tudomány 2015. február
- Friedrich Nietzsche (é. n.): Jón, rosszon túl. Budapest: Világirodalmi Könyvkiadó Vállalat, 41.
- Kiss Endre – Hundra Árpád (2006): A globális falutól a tudás társadalmáig. Budapest: Aranykönyv, 126.
- Kiss László (2003): Modernizáció, globalizáció és Magyarország. Kerekasztal-beszélgetés. Esély, 2: 105.
- Kiss László (2003): Modernizáció, globalizáció és Magyarország. Kerekasztal-beszélgetés. Esély, 2: 110.
- Kiss László (2003): Modernizáció, globalizáció és Magyarország. Kerekasztal-beszélgetés. Esély, 2: 109.
- Mátrai László (1977): A kultúra történetisége. Budapest: Gondolat Kiadó, 39.
- Orbán Jolán (1994): Derrida írás-fordulata. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Rostoványi Zsolt (1996): Posztmodern világrend? Külpolitika. 3–4: 29.
- Rostoványi Zsolt (1996): Posztmodern világrend? Külpolitika. 3–4: 17.
- Sz. n. (1901): A Magyar Filozófiai Társaság közleményei. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság, 11.
- Sz. n. (1996): Beszélgetés Nyíri Kristóffal a magyar filozófia helyzetéről. Társadalmi Szemle, 5: 17.
- Sz. n. (1997): Szükség van-e a filozófiára? Jelenkor, október: 988.
- Kiss Endre (2007): Globalizáció és jövőkutatás – új komplexitás és új ténytyszerűségek a két terület áthatásaiban. Magyar Tudomány 2007/9. 1136–1139.